

EDUARD KALE

IDEOLOGIJE U POVIJESTI

Predmet ovoga kratkog izlaganja nisu novovjeke ideologije (što se u užem smislu najčešće podrazumijeva pod ideologijama). Isto tako, nećemo ovdje teorijski raspravljati o ona tri karakteristična elementa koji su prijeko potrebni da bi se neka ideologija oživotvorila (sistem ideja, organizacija i način provedbe). Prihvaćajući, nadalje, marksističko objašnjenje ideologije kao izraza (interesa) određenog društvenog sloja ili grupe ljudi, pa u tom smislu onda i ideologije kao lažne svijesti — jer se parcijalno proteže na opće i nemajući objektivnu distancu na život i zbilju biva neznanstvenom (Sam je Marx zapravo i isključio realnu mogućnost ove distance uopće, i sve duhovne, političke i ostale tvorbe odredio kao ideološke, pa je i sam — vezujući svoju teoriju za interese, kao izraz interesa, radničke klase, odredio kao ideologiju). Mi ćemo ovdje pod ideologijom podrazumijevati sistem ideja (ne ulazeći u vrijednosna određenja: lažno ili istinito). A raspravljat ćemo o onim čuvenim idejnim sistemima poznatim u povijesti kao svjetske religije (ili s religioznim izvorištem), koji su doživjeli svoje svjetovno oživotvorenje i bili jezgrom stvaranja društvenog medija, konstituens i regulativ života ljudskih zajednica putem vrijednosne i normativne okosnice.

To, međutim, ne znači da ćemo imenovati i određivati ideologije, odnosno religije kao jedini subjekt u oblikovanju karaktera ljudskih zajednica — jer, jednako je značajan, na primjer, subjekt nacionalnog. Cjelokupna ljudska povijest zbiva se upravo u znaku sukoba tih dvaju subjekata, što opet ne znači da su oni uvijek posve različiti. Ideologija, odnosno religija može ponekad biti upravo mitologija, odnosno religija, dakle ideologija jednog naroda. Često i nacije, a uvijek skupine naroda imaju svoje religije (mitologije). Ali, nacija i religija (odnosno ideologija) i kvalitativno su i sadržajno, pojmovno, dakle, nešto posve različito. No, dok je religije (odnosno ideologije) lakše dohvatiti, shvatiti pa onda i objasniti, za nacionalno je to mnogo teže. Jer, dok su ideologije dane, pa onda i dohvatljive, u jednom jezgri pojmovno i sadržajno oblikovanog sistema, pa makar im ne možemo naći izvore »zemaljske osnove«, možemo pratiti utjecaj na oblikovanje života ljudskih zajednica, konstituens oblikovanja sadržaja nacionalnog višestruki su, složeni, često »iracionalni«, bilo s obzirom na karakter, bilo s obzirom na nedohvatnu

* Izlaganje u razgovoru o ideologiji, održanom 15. II 1971. na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu.

daljinu vremena. Za analizu nacionalnog možda bi najprimjereniji bio jezik. Ali, dok je u religijskom (ili ideološkom) sistemu sadržaj pojmovno oblikovan i formalno sistematiziran u više ili manje logičan sistem, jezik je mnogo šira i složenija platforma. On je polazište, ali i završni i obuhvatni kompendij nacionalnog. On je način oblikovanja, ali sadrži i oblikovani sadržaj, a istodobno je i sredstvo komunikacije među ljudima i sa svijetom — (pa se po njemu može vidjeti čime se narod sukobljavao i što je i kako primao i prihvatio). Formalno i sadržajno uzevši, u smislu korjenitosti, otpornosti, životnosti, trajnosti i širine nacionalno je — ako etnos nije u širim razmjerima biološki ugrožen — snažnije i obuhvatnije od ideološkog, odnosno religijskog. Iza ideologije često mora stajati organizirana materijalno-politička sila, vlast — iako ideologija može odražavati težnje i volju većeg broja ljudi, pa i zajednica — iza nacionalnog međutim stoji cijeli kompendij nacionalnog, svi konstituensi i komponente nacionalnog. Na tlu nacionalnog mogu čak nicati brojne ideologije istodobno. Ali, i ideologije, kad iza njih stoji materijalno-politička sila, mogu uništiti ili apsorbirati nacionalno. Kad ideologije (ili religije) hoće obuhvatiti ili utjecati na više naroda, neminovno se javlja sukob o čijem ishodu ovise bezbrojni uvjeti. Religije (kao ideologije) najčešće su ideologije pojedinih naroda ili nastale na tlu pojedinih naroda. Imenujući ih ideologijama — znači da one mogu biti: ili cjelovite religije pojedinih naroda, ili oblikovane u pojedinom narodu od pripadnika tog naroda, ili pripadnika više naroda — pojedinaca, grupe ili sloja. Uspjeh oživotvorenja ne ovisi samo o karakteru ideologije, tj. što ona propovijeda kakav joj je sistem ideja, ponekad čak ni o vremenu i uvjetu tla na koje ona kao sjeme pada, nego i o materijalno-političkoj sili njezinih predstavnika — često puta više nego njezinoj moralnoj. Možda bi primjerenije bilo i za izlaganje plastičnije uzeti nacionalno kao osnovicu i na njoj izlagati ideologijsko, ali je predmet raspravljanja ovo drugo. Osim toga, ideologije smjeraju na neograničeno, univerzalno (makar i nacionalno-vrijednosnog omjera na normalno, objektivno, opće i univerzalno), pa se često i prostorno inkorporiraju ili nametnu na više nacionalnih prostora. Uzeli smo dva fenomena, kao subjekte, konstituense, tvorce oblikovanja društvenih normi i vrednota, regulatore vrednovanja stvari i oblikovanja života ljudskih zajednica. Pojedinač, odnosno pojedinci, jest subjekt koji stvara, pridodaje ili preoblikuje i nacionalno i religijsko, odnosno ideologijsko, ali tek na njihovu temelju i uz njihovu pomoć može pokušati mijenjati hijerarhiju vrijednosti i društvene norme narodnog života. Mogu se čak pokušati unositi ideologije — vrednote i norme drugih zajednica. No, tada nastaje sukob, te uvjeti određuju, a vrijeme pokazuje rezultate — ali je selekcija uvijek neizbježna, i to od nacionalnog.

Svrha je ove napomene da upozori na moguće jednostrano primanje izlaganja što slijedi, i uopće takvih pitanja, te da otkloni privid jednostavnosti i ukaže na složenost. Složenost je bitna odlika svega ljudskog i društvenog, složenost u smislu povezanosti i uzajamnog utjecaja svega što je u krugu ljudskom i društvenom. Način viđenja i izlaganja onoga što slijedi uvjetovan je usmjerenošću na predmet, težnjom da se sagleda, istakne i plastično predoči predmetni problem. To što se on ne može

donijeti u svojoj objektivno složenoj realnoj opstojnosti, uvjetuje i karakter ljudskog izričaja kojim je opterećena i znanost, posebno društvena. Njezino izražavanje još je uvijek u mediju ljudskog izričaja, i bez obzira na objektivnost i bogatstvo komunikacija, još uvijek uvjetovano čovjekovim mogućnostima. Svrha je ovog raspravljanja da istakne, dakle da upozori na to koliko su religije (odnosno ideologije) utjecale na formiranje ljudskih zajednica, na njihov povijesni tok, postajući integralni dio tradicije.

Religije, kao filozofski sistemi, odgovaraju na osnovna (i vječna) pitanja postanka svijeta i čovjeka, smisla i načina življenja, načina oblikovanja organizacije zajednice i vrednovanja ljudskih postupaka, vrednovanja i oblikovanja materijalnih i duhovnih dobara i tvorevina — one su djelotvorna i obuhvatna okosnica za život čovjekov i zajednice, za odnos prema svijetu i životu. I tu leži njihova snaga, njihova permeabilnost. U usporedbi sa suvremenim znanstvenim svjetonazorom, one pokrivaju područja svih znanosti, jer »daju odgovore« na sva pitanja svijeta i života.

Mi se ovdje nećemo upuštati u razlaganja o pojedinim religijama, čak nećemo dati ni kratku shematsku sliku tih religija, istaknut ćemo samo neke važne crte i momente koji će nam dovoljno pomoći da uočimo moć i značenje religije, odnosno ideologije.

Ako pođemo od prve relativno ispitane civilizacije, civilizacije starih Sumerana, tada nam analiza geografskih komponenti, tehničkih vještina ili materijalne proizvodnje neće odgovoriti na pitanje zašto se ta civilizacija razlikuje od civilizacije starog Egipta, Kine, Indije, Inka ili Maja, nego upravo analiza njihovih religija. Svim tim civilizacijama konstitutivni je činilac religija. A Coulanges — koji na tom području ostaje i do danas autoritet — tvrdi to i za Grčku i Rim (kao što se i danas sve političke vlasti temelje na ideologijama). A Max Weber argumentirano je dokazao tezu o utjecaju religije na formiranje gospodarskog sistema. Jer, ako pođemo od činjenice (od koje povjesničari često polaze) da su prve drevne civilizacije nastale na plodnim prostorima poplavnih rijeka, te da ih je nužda za regulacijom rijeka natjerala na centralizaciju i organizaciju cjelokupnog političkog, gospodarskog i socijalnog života i tako omogućila urbana društva, onda bi to značilo i to da bi sve one trebale imati, ako ne isti, barem sličan gospodarski i politički sistem, socijalnu stratifikaciju, pravne norme, kulturni život, umjetnost, pa i religiju. A ipak nije tako. (U prvom redu, ni ta činjenica, tj. da su sve drevne civilizacije, urbana društva nastala na području poplavnih rijeka nije tačna, jer ne važi za civilizaciju Inka, Maja i brojne civilizacije mediterana i Bliskog istoka.) S druge strane, ako je skok iz predurbanog, »primitivnog«, agrarnog miljea u urbani skrozaskroz izmijenio cjelokupnu društveno-političku strukturu, materijalnu bazu i društvenu nadgradnju s oblicima svijesti, onda je trebao u temelju promijeniti religiju. Međutim (bez obzira na formalne promjene), religiozno jezgro ostalo je ili doseljeničko ili domorodačko — moguće su i kombinacije i uzajamni utjecaji, što ćemo kasnije vidjeti). Upravo nas ta činjenica upozorava da s njom moramo primarno računati, to jest da upravo pomoću religije možemo

objasniti razlike između civilizacija, odnosno iz religije pokušati objasniti karakter društva i ljudskih zajednica.

Dok u Sumeru nalazimo: izrazito trgovačko-liberalno (danas bismo mogli reći kapitalističko) društvo; materijalno relativno bogato; velike gradove; iako područje bez sirovinske baze, razvijeno zanatstvo i manufakturu; osobito trgovinu, gradsku, međugradsku i s drugim dalekim zemljama (ispostave, kreditno pismo, međudržavni ugovori itd.); poduzetničko poslovanje; da je država štitila i podržavala trgovinu i zanatstvo; bogatiju društvenu slojevitost s velikim brojem zanatlija i trgovaca; cehovska udruženja građana; pravni sistem koji je štitio državu, ali i pojedinca i porodicu; razvijen obrazovni sistem i za svjetovna lica; razvijenu državno-gradsku upravu; zemlja je vlasništvo gradskog boga, a kralj je božji namjesnik, u starom Egiptu sve to izgleda drugačije. Nekih institucija nema, neke su reducirane, neke u drugačijem obliku. Stari Egipat izrazito je birokratsko-feudalno društvo. U njemu nemamo većih urbanih središta (gradova); trgovina — usko je lokalna, i to s izrazitim karakterom trampe, rijetku i ograničenu za svoje potrebe luksuznih predmeta međunarodnu trgovinu vodi jedino faraon, i to dugo samo u dva pravca (prema Nubiji i prema Crvenom moru); zanatlije su uglavnom hramski i faraonovi (koji su ili robovi ili kmetovi); vlada donekle kastinski sistem s masovno seljačkim stanovništvom, te izdvojenim i značajnim slojem svećenstva; pravne norme pretežno su se odnosile na poreski sistem i korigirale se uglavnom u slučajevima njegova izrođavanja; obrazovanje je bilo monopol svećenstva, odnosno hramova; postojala je jaka centralistička uprava, a faraon kao božanska ličnost (sin božji) bio je apsolutni gospodar Egipta, ljudi i zemlje.

Razliku nećemo razumjeti ako počemo od prirodnog položaja područja, od sistema navodnjavanja, a dakako ne možemo to ni rasno objašnjavati, nego upravo polazeći od karaktera njihovih religija. U Sumeru je postojalo takozvano vijeće bogova, odluke su se donosile raspravom, vrhovni bog Ana samo je usklađivao mišljenja i čitao odluke. Svaki grad imao je svog boga, koji je bio i gospodar zemlje grada-države. Njemu se dizao monumentalni središnji hram, ali su postojali u gradu i hramovi drugih bogova sa svojim svećenicima i njima su građani prinosili također darove. Postojali su i bogovi zaštitnici pojedinih zvanja, duhovi predaka kao neka vrsta kućnih bogova, te brojni drugi. Pantenon su priznavali svi sumerski gradovi. I, ako je neki grad proširio svoju vlast na druge, to je značilo odluku bogova, pa nije moralo imati nekih bitnih posljedica, promjena — bog grada i dalje je ostajao, pa onda i sve drugo. Jedinu bitniju promjenu božje hijerarhije izvršili su babilonski semiti s Mardukom, ali se i to dogodilo sa znanjem i u prisustvu vijeća bogova. Ni bliži semiti nisu bitno dirali u ustrojstvo sumerskog društva. Oni su prihvaćali njegovo pismo (pojam sumeranin označavao je obrazovana čovjeka) i gotovo sve društvene institucije. Obavljali su jedino izmjene karakteristične za osvajače: uspostavljali su klasni poredak na etničkoj bazi uzimajući državno-upravne i vojne službe i, s tim u skladu, djelomično mijenjali pravni poredak, ali su često na gospodarskom, pa i na političkom planu znali činiti i liberalnije korekture. Bilo je to zato što su još ranije prihva-

tili njihova božanstva, njihovu religiju. Tek drugi, daljnji osvajači, s drugim religijama radikalno su mijenjali društveno ustrojstvo. Uz to, božanstva u Sumeru nisu bila daleka ili mistična, bila su antropomorfna sa svim ljudskim odlikama, kako čitamo u Gilgamešu, pa je i život Sumerana bio više ovozemaljski, svjetovni. (Sumerani su i svojim precima neko vrijeme gradili grobnice da im se ne motaju po kući i oko njih.) Jednakopravnost, demokratičnost u vrhovnoj božjoj porodici i njihova antropomorfnost reflektirale su se na društveno-političkom planu u zajednici starih Sumerana. U Egiptu, nakon borbi Gornjeg i Donjeg Egipta, posve sigurno različitih etničkih skupina (što se kasnije u egipatskoj religiji očituje kao vječna borba božanstva agrarnog i božanstva nomadskog kulta, a u praksi u koegzistenciji principa ta dva kulta) i ujedinjenja počeo je da vlada: s jedne strane, kult vrhovnog boga putem faraona koji je božjeg porijekla, sin božji, bog na zemlji, bez obzira na to što su to znali biti bogovi iz različitih noma, odnosno sjedišta vladalačkih, i, s druge strane, kulta Ozirisa (transformiran je iznikao iz agrarnog kulta, kao što je u Grčkoj Orfej iznikao iz dionizijskog agrarnog kulta, koji je utjecao na formiranje legende o Isusu Kristu u kršćanstvu), koji je učvrstio vjeru u zagrobni život. Sjedinjena, ta dva kulta dala su pečat cijeloj staroj egipatskoj civilizaciji, faraonsko-svećeničko-birokratskoj, i načinu života s vjerom i življenjem za zagrobni život. Pokušaj Ehnatona (Amenhotep IV) da uvede kult Atona kao tvorca i jedinog boga, izrazitijeg nomadsko-monističkog kulta, i nije toliko iskakao iz tradicije koliko to ističu povjesničari, ali je on jasno morao propasti zbog brojnog i moćnog svećenstva koje se tome suprotstavilo. Tako su sjedinjeni nomadski vladalački kult (sunca) i agrarni kult zagrobnog života (smrti i rađanja) stvorili okoštalu, nepromjenjivu, tritisućugodišnju tradiciju starog Egipta.

Kult predaka i kult neba dva su kulta koja dominiraju kineskom poviješću, bez obzira na to koje države, odnosno narodi (jer svi nisu bili kineski) preuzimali vladalačku palicu, od legendarne dinastije Hsia, pa najranijega malog prostornog jezgra države i dinastije Šang, do opsega današnje Kine. Treba reći da su i Kinezi, kao i ostali narodi, pridavali prirodnim pojavama božanska svojstva, ali nikad nije postignuto određenije diferenciranje i definiranje bogova, niti su oni postali antropomorfna božanstva. (Dvije božanske sile, jan — neba, svjetlosti, muškosti i jin — zemlje, tamnog, ženskosti i teškog sile su što održavaju suprotnosti što se nadopunjavaju, odnos makrokozma i mikrokozma i sreća leži u njihovoj ravnoteži.) Pored značajnog božanstva Zemlje, Nebo kao božanstvo vrhovni je održavalac reda u prirodi i od njega potječe svaka ustanovljena vlast. Politički poredak je ovozemaljski odraz kozmičkog poretka. I kao što je na nebu centar sunce, tako je na zemlji vladar. (I budući da nebo — u kozmogonijskom sistemu starih Kineza — drži kornjača, to se i vladar za sve obraća gatanju s kornjačina oklopa i neprikosnoveno je ono što »kaže Kornjača«). Nebo ima izrazito moralnu interpretaciju, ono pomaže dobrom vladaru a kažnjava zlog. Na toj tradiciji religioznih ideja (kulta predaka i kulta neba) kao moralnih regulativa zasniva se konfučijanstvo kao etički sistem, odnosno socijalno-po-

litička teorija koja dominira cjelokupnom kineskom poviješću do danas (jer povjesničari suviše oprezno stavljaju kraj toj tradiciji na početak ovog stoljeća). Pet etičkih postulata, pet bitnih odnosa koji trebaju vladati čovječanstvom u temelju su konfućijskog učenja (privrženost između oca i sina, poštovanje između vladara i podanika, ljubav između muža i žene, privrženost između starijeg i mlađeg, vjernost među prijateljima). Na ljestvici privrženosti i poštovanja treba počivati država kao moralni antitet. (Hsünova intervencija pripadnika iste škole da su ljudi zli te da trebaju pravila za postupke svečanosti, obrede, ophođenje, življenje — ne diže zakone u pozitivne zakone, to su samo pravila moralnih i društvenih postupaka, i pokoravanje njima proistječe iz moralnog osjećaja, vladareva primjera i javnog mišljenja, a ne nameću se kaznenim mjerama). U jednom, za kinesku povijest relativno kratkom razdoblju, legalisti su pokušali iskorijeniti konfućijanstvo, ističući autoritet i sjevlast vladara i pozitivnih zakona nad moralnim kao osnovicu. Carska vlast tako postaje apsolutistička. Konfućijanstvo je zatim obnovljeno, ali je ostalo ruho legalističko. Vladar pomoću činovnika (znalaca pisma i učenja Konfućijeva) vladao je zatim Kinom u njezinoj daljnjoj povijesti. Birokratski sistem tako se vrlo rano učvrstio u Kini. Masu kineskog stanovništva sačinjavalo je seljaštvo u kmetskom položaju, organizirano po komunama ili podijeljeno po provincijama. Trgovina kao nemoralna djelatnost nije nikada imala veće zaštite vladara, iako nije bila beznačajna djelatnost. Događali su se veliki ustanci seljaka, mijenjale dinastije, upadali ranije i barbari, otkriveni (kasnije za Evropu revolucionarni) izumi: barut i samostreli (još negdje u IV stoljeću p.n.e.), magnetska igla, papir itd; ali to nije poremetilo kinesku tradiciju — živi su održavali tradiciju predaka. Bilo je to zato jer je kineska država u biti teokratska. Još od najranijih vremena nikad u Kini nije postojalo dvojstvo između vjerske i političke vlasti. U usporedbi s drugim narodima, zapravo nije ni postojala državna religija, već državni kult civilnoga karaktera. Sin Neba, vladar, glavar obitelji, države i cijelog svemira, biće poput nebeskog Sunca, bio je nosilac vrhovne vjerske vlasti, vrhovni svećenik, jedini izvršitelj službenoga kulta. U ličnosti vladara koncentrirana je religija i državna uprava, središte je crkve i države, pa su i svi pojedinci na njega usmjereni i njemu podređeni.

Uputno je, za bolje razumijevanje, upozoriti i na pismo u spomenutim društvima, budući da je ono nastalo kao sveta ustanova. U Egiptu je ono i dalje ostalo gotovo isključivo privilegija svećenstva, u Sumeru je brzo postala svojina brojnih gradskih slojeva, a u Kini su znakovi iz kojih će se razviti pismo — najprije služili za gatanje, a zatim je poznavanje pisma pripalo činovnicima. I dok se u Egiptu i Kini broj znakova množio, on se u Sumeru reduciraio i pisanje pojednostavljivalo. Isti sistem pisma ostao je u Egiptu do kraja staroegipatske civilizacije, a u Kini i do danas.

Na osnovi predhodno rečenog, ne može se dakle zatvorenost i tradicionalnost egipatske i kineske civilizacije objašnjavati geografskim uvjetima, prostornom izoliranošću, jer je ona relativna.

Jednako tako nećemo moći shvatiti oprez (koji ističe i Gandhi) i neprijemljivost Indije za zapadnu znanstvenu utemeljenost životnog svjetonazora, s racionalno-tehnološkom okosnicom i okrenutosti materijalnom svijetu i proizvodnji, kao ni njihov kastinski sistem, bez poznavanja indijskih religiozno-filozofskih nazora na svijet. Naime, nakon formaliziranja, sadržajnog ispražnjenja naturalističke, optimističke, svjetovno životne vedske religije arijaca u indijski duhovni medij uvlače se od Upanišada hinduistički mistični elementi domorodaca, da bi prevladali i postali okosnicom svjetonazora i vrijednosnog sistema indijskog života i civilizacije. Iz teorije karmana (izvor i regulator nagrada i kazni), samsare (vječnog rađanja i umiranja), atmana (individualnog načela), brahmanja (kozmičkog načela) i njihova jedinstva, mokše (potpunog oslobođenja), s praktičnim uputstvima kako se to postiže vodio je put do dainističkog asketizma (gdje se spasenje postiže potpunom izdvojenošću od materijalnog) i budističkog otklanjanja odanosti životu (budući da je on patnja), a što se postiže nirvanom (potpunim oslobođenjem), stanjem u kojem sve razlike prestaju postojati, sve dharme (kao najmanje jedinice, ali i zakoni koji određuju sve stvari pojedinačno). Princip indijskog kastinskog sistema počiva na dharmi. Vjerska i politička vlast u Indiji, kao i drugdje, bile su povezane, ali dok je drugdje često postojalo njihovo jedinstvo, odnosno vjerska vlast u rukama vladara, u Indiji je postojala uska veza, ali i superiorna autonomija vjerske vlasti. Kralj se, naime, morao u svemu savjetovati i tražiti pomoć od svećenika, ali u društvenom pogledu brahmani nisu ovisili o kralju. Indija, kao i svaka druga zajednica imala je i drugih utjecaja, ali je religiozni-filozofski svjetonazor činio potku životnog medija Indije.

Specifikum stare Grčke, budući da je bogatiji i složeniji, ali i poznatiji obrazovnom čovjeku Zapada, nećemo ovdje toliko ni iznositi. Spomenuti ćemo, u vezi s naslovnim raspravljanjem, da u Grka nalazimo radikalno drugačiji odnos prema bogovima. Naime, dok u većine drugih naroda nalazimo težnju ka bogovima, za bogovima i božanskim ili zagrobnim, u Grka nalazimo obratno približavanje bogova ovozemaljskom (pa ih i smještaju na Olimp) i ljudskom (pa su antropomorfna), a onostrano i zagrobno jesu beživotno i ništavno, kako se čita u Homera. Prostor života i postojanja, dakle, jest ovozemaljski. Treba, nadalje, istaknuti značenje što se pridaje pojedincu (koje su Grci vjerojatno poprimili od Hetita, u čijoj su blizini živjeli prije doseljenja). Postoji tako entelehija (u Aristotela) i zajednice i pojedinca (kao što vidi da postoje različite zajednice, tako vidi i da postoje različiti pojedinci). Tako je u temelju priznat pluralizam subjekata. Smisao zajednice i ljudska sreća jesu u harmoniji koja se ostvaruje na zemlji i ljudskim vrlinama. Mudrost je ta koja je najviša vrlina, pa je i božica Atena bila zaštitnica istoimenoga grada, u kojem su se demokracija i slobodna ljudska misao najplodonosnije razvile u povijesti. (Dakako, ni Grci još nisu prevladali svjetonazor gledanja na druge kao manje vrijedne, barbarske narode, pa tu leži i izvor ropstva u Grčkoj, toj crnoj mrlji na svjetloj slici ove kulture. Ali ni jedan ideološki svjetonazor nije prevladao ovu isključivost, gledanje u drugima neprijateljska i manje vrijedna bića). I u Grčkoj je izvor

ne samo socijalnoj misli nego i društvenom ustrojstvu i načinu života bila religija. Privukavši bogove u ljudskom liku na zemlju, izmijenivši ih, pa i izjednačujući ih s ljudima, nema sada ničega bitnog, što bi bilo božansko, a ne bi bilo i ljudsko. A to je idealna osnovica za demokraciju i slobodnu ljudsku misao.

(Iako je Rim postao prva svjetska imperija u povijesti i imao mnoge odlike našeg vremena, ne možemo ovdje analizirati naslovnu problematiku zbog opširnosti i složenosti. Jer, rimska civilizacija nije tako oštro, kao druge, tradicionalna, čvrsto oformljena i ustaljena. U toku njezine povijesti smjenjivale su se posve različite faze društveno-političkog ustrojstva, od kraljevstva, preko republike do principata, odnosno imperija. A sinhrono su se mijenjali i religiozni utjecaji. U razdoblju republike ona je doživjela jak utjecaj Grčke, a kasnije i orijentskih kultura. Bilo je, dakako, uvijek pozivanja na tradiciju, osobito od vladajućeg sloja koji je dugo, stvarno ili lažno, vukao patricijsko porijeklo, ali su utjecaji drugih bili jednako značajni, a ponekad i značajniji. Od malog grada do svjetske imperije Rim se razvijao ne samo iz sebe sama nego i pod utjecajima drugih i druge su se tradicije ugradile u njegovu kulturu).

Najviše bi pažnje svakako zahtijevalo kršćanstvo. Razvivši se iz židovskog mesijanstva (na podlozi židovskog nacionalnog mita »izabranog naroda«, koji je pomogao ovom, u povijesti nesretnom narodu očuvati identitet uza sve povijesne neprilike — te je židovski slučaj najpoučniji za fenomen nacionalnog), kršćanstvo je religija, odnosno ideologija koja najprezentnije pokazuje značenje religije, odnosno ideologije u životu pojedinaca i zajednica, kao i odnosu nacionalnog i ideologijskog. Nije, dakako, moguće raspravljati o brojnim utjecajima na njegovo formiranje, ni o njegovoj povijesti, pa ni opširnije razlagati tu ideologiju, nego ćemo i iz kršćanstva, i s njim u vezi, izdvojiti neke crte radi ilustracije utjecaja religije na narodni život i pojedine zajednice. Ono je od početka uspostavilo dualizam zemaljskog i onostranog, zemaljsko i nebesko carstvo, svjetovno i duhovno, carstvo đavola i carstvo boga — gdje je zemaljsko prokleta kao đavolsko, protubožansko. Istina, ono je i na zemlji imalo svoje lokacije (u crkvi, hramu), svoja utvrđena vremenska prisustva (u blagdanima), svoju organizaciju (u crkvi), pa i sve zemaljsko kao zlo bog je stvorio za iskušenje, čistilište, za iskupljenje — pa kršćanstvo ne samo da odgovara na filozofska pitanja postanka svijeta i čovjeka i smisla življenja, već daje i norme življenja, skalu vrijednosti za ovozemaljski život kako bi se postiglo spasenje. Ipak, prebacivši istinski pravi život u onostranost, problem spasa ostaje i dalje pitanje u kršćanstvu. I ono nikad nije u kršćanstvu konačno ni jednoznačno riješeno. Postiže li se ono djelom, pa je ovisno o pojedincu; ili je Isusovom žrtvom riješeno, pa se postiže vjerom i posredništvom crkve (koja je tijelo Kristovo); ili je isključivo u vlasti i izboru boga, pa čak ni vjera nije jamstvo — na ta pitanja čak ni u Pavla nije dat jednoznačan odgovor. Poslije Grčke (njezine filozofije, osobito Aristotela i grčkog života) i Rima (rinskog građanskog prava) nije više bilo moguće isključiti pojedinca i racionalno. Sloboda volje ostaje osnovno pitanje u kršćanstvu u cijeloj njegovoj povijesti. Renesansa obnovom antike obnavlja i ovozemaljsko i racionalno.

A pitanje spasa i u samoj crkvi radikalno postavlja kalvinistički protestantizam. Na svjetovnom planu ovo, čisto i radikalno, postavlja Rousseau, teorijski prethodnik građanske revolucije. Evropski humanizam, koji se zasniva na slobodi pojedinca kao racionalnog bića (racionalni antropocentrizam), i evropska demokracija, koja znači autonomiju, slobodu i zaštitu pojedinca na svjetovnom, političkom planu (a ne vlast većine, kako se ona često tumači) — baštinjeni su od antičke tradicije, koju nije, barem teorijski, nikad moglo ugušiti ni kršćanstvo. S druge strane, kršćanstvo kao ideologija onostranog zapostavlja svjetovna obilježja ljudi i zajednica, ono proglašava bratstvo i jednakost vjernika. Zato je ono od početka bilo suočeno s teškoćama, od progona do svakojakih hereza. Ne samo pitanje spasa, nego još više na političko-društvenom planu pitanje odnosa svjetovnog i duhovnog, pitanje vlasti i pitanje nacionalnog. Na Istoku, u Bizantu — kao nastavljaju Rima gdje se već oformio istočni kult vladara — priznata je svjetovna zajednica kao religiozna zajednica i autoritet vladara, i kao svjetovnoreligiozna ona je dopustila nacionalne crkve. Na teološkom planu pitanje identiteta Kristove ličnosti, kao posljedica političkog pitanja o primatu i karakteru carstva i papinstva, odnosno svjetovnog i duhovnog vladara, došlo je do raskola. Bizant je ostao kršćansko (pravoslavno) carstvo, koje je priznavalo autoritet vladara, a postojanje nacija uspostavljanjem nacionalnih crkvi (vidi: moj rad Lenjinovo razrješenje odnosa ideala i zbilje, u Zborniku Lenjin izvan mitova, I, Politička misao, Zagreb, 1971). Ali je kasnije u bizantskoj tradiciji bila zapostavljena ranije spomenuta antička tradicija. Na Zapadu su se zbivali svi mogući sukobi teorijski i praktički (pitanje spasa, slobode volje, odnos duhovnog i svjetovnog, borba carstva i papinstva, hereze nacionalne i ideološke). I na ovom prostoru treba vidjeti razlike i specifičnosti. Ne može se u potpunosti govoriti čak ni o duhovnom jedinstvu svih tih naroda — (jer očita je razlika između zemalja na primjer Francuske, Italije, Hrvatske, od germanskih, koje su za cijelog srednjeg vijeka vodile borbu carstva i papinstva sve do Luterove protestantske nacionalne hereze). Zbog nejedinstva duhovnog i svjetovnog na nacionalnom tlu i u evropskim razmjerima, i sve one složenosti koja je postojala u Evropi u toku stoljeća, moglo je i nastati (poslije ustaljenja, pripitomljenja i kultiviranja barbara) ono bogatstvo svjetovnog i duhovnog života na tlu kršćanskog duhovnog medija s obnovljenom antikom.

Da bismo ilustrirali kako se to zbivalo na nacionalnom planu, uzet ćemo za primjer Hrvatsku. Pojava Grgura Ninskog nije slučajna (slučajno je to što je ličnost malog naroda, više nego što nije uspio, te nije dobio dostojno mjesto u evropskoj povijesti). Hrvatska se pojavila među prvim slavenskim nacionalnim državama (oni su čak i prije doseljenja imali neku vrstu državne organizacije), pa je prirodno da je tu i nastao jedan od prvih nacionalnih otpora kršćanskom crkvenom centralizmu. No, posljedice njegova neuspjeha za hrvatski narod su dvojake. S jedne strane, on je ušao u krug zapadne kršćanske civilizacije, i tu je Hrvatska postala autentična kršćanska zemlja. Narod koji je dao ne samo Marulića, Medulića, Klovića, Boškovića i mnoge druge, i najduže zadržavao latinsku književnost, nego je dao pored Grgura Ninskog i bogumila, i Dominikusa

i Vlačića, središnje figure evropske srednjovjekovne povijesti. S druge strane, to je imalo posljedice za nacionalni homogenitet i etos, koji se samo u jedinstvu duhovnog i svjetovnog (u prvom redu duhovnog) unutar nacionalnog održava u (istina konzervativnom, ali zbog povijesnih zgoda i nezgoda ponekad korisnom) nacionalnom mitosu, koji održava nacionalni etos, te je narod bez one strašne borbe i razapetosti za biološko i duhovno održanje — Hrvati posebno zbog geografsko-kulturnog položaja na vjetrovini svjetova, borbe i napora za nacionalni kontinuitet koji nisu trebali narodi na prostoru bizantijskom, zbog ranije spomenutog karaktera bizantijskog društvenog ustrojstva. Sudbina Hrvatske u tome je možda najizrazitiji primjer. Možda izrazitiji i od Irske i od Poljske, jer su one prostorno bile udaljenije od središta duhovne vlasti, s drugačijim okruženjem, te je kršćanstvo djelomično štitilo njihov nacionalni identitet i homogenitet. Na svim svjetskim prostorima religije su utjecale na nacionalno, ali je s obzirom na prostornu konstelaciju (Balkan i Evropa) slučaj Hrvatske posve specifičan i karakterističan.

Na stari zavjet formalno se nadovezuje i islam, ali on je bliži židovskom mitu izabranog naroda, jer se uspostavlja kao svjetovna, u početku izrazito religiozna-etnička društvena (državna) zajednica, a kasnije tek nešto fleksibilnija. Kuran je ispunjen pretežno odredbama o životu i ponašanju vjernika u svjetovnoj zajednici kao religioznoj. U početku više na etničkoj, a kasnije više religioznoj osnovi konstituiraju se pravni i socijalni položaj ljudi i stvaraju društveni slojevi, klase. Islam je pokušao (a ponegdje i uspio) apsorbirati etničke zajednice u islamsku vjersku zajednicu kao nacionalnu.

Kad smo na tlu ranijih religija i ideologija, neki nas suvremeni događaji upozoravaju da ni duh civilizacije Inka nije potpuno iščezao, iako su evropski konkvistadori istrijebili devedest i pet posto zapadnog stanovništva tog carstva. Ipak je dio tog stanovništva ostao, i tradicija, čini se, nije prestala. Komunističke i socijalističke reforme na latinsko-američkom tlu (i to baš na tlu Perua, Bolivije i Čilea) nisu bez utjecaja te tradicije. Inke su imali najuzorniji birokratsko-komunistički poredak u povijesti. Religija je bila nomadska sa sunčevim kultom, a svjetovnim poretkom hijerarhije s bogo-carem na vrhu, ali je organizacija posjedovala mnoge elemente koje ćemo naći u evropskim komunističkim utopijama (Morusa i Campanelle) ili suvremenim komunističkim porcima (Kube i Kine).

Vraćajući se suvremenosti i Zapadu možemo se zapitati postoji li i tamo neka religijska ideologija. Brojne ideologije na Zapadu (koje su ovako brojne, uz Grčku i dijelom Rim, mogle jedino tu i nastati) nastale su raspadom kršćanstva (što je jasno uočio Saint-Simon, osnivač sociološke znanosti i ideolog novog znanstveno-tehničkog poretka). O svim tim ideologijama nije ovdje moguće a ni predmetno govoriti. Jer, one ne nose onu duhovnu sveobuhvatnost religija (ovdje izuzimamo neke monističke filozofske sisteme kao Hegelov npr., kao nešto specifično), niti su pojedinačno svjetovno realizirane (izuzetak je donekle marksizam, koji je postao mobilan kad je prihvaćen kao religija, kad su njegovi poklonici postali organizirani vjernici — vidi moj ranije spomenuti rad).

Ali, moglo bi se govoriti o jednoj drugoj, dubljoj religiji, odnosno ideologiji, na kojoj se pokušava utemeljiti moderna zapadna civilizacija. A to je religija, odnosno ideologija, znanosti i tehnike. U temelju tog svjetonazora stoji znanost — znanost kao bog. Ona odgovara na sva pitanja svijeta i života (od alkemije se traži lijek za vječni život, a danas se već putuje po svemiru da bi se naučno ispitao). Sve se pokušava ispitati i postaviti znanstveno. Ona određuje i vrednuje norme življenja i ponašanja. Putem duhovne i materijalne tehnike, organizacije i proizvodnje materijalnih dobara ona se oživotvoruje u sveobuhvatnu religiju. (Može ovdje biti nesporazuma oko pojmova, budući da se znanstveno određuje kao protivno ideologiji i religiji, te se može činiti paradoksalnim govoriti o ideologiji ili religiji znanosti. Ali paradoks je ipak prividan budući da znanstveno znači nevrijednosno, znanstveni sudovi ne mogu biti i vrijednosni sudovi, oni nisu moralni sudovi; kad znanost postane etika, ona je ideološka, ideologija. Jer, ideologije, odnosno religije kao sistemi ideja vrijednosni su sistemi). U ideologizaciji znanosti Zapad već postaje slijep za stvari. On uvodi znanstvene norme u sve sfere života. Okrenut u posljednje doba dominantno materijalnoj sferi, proizvodnji materijalnih potrošnih dobara, on postavlja, dakako, i naučnu organizaciju proizvodnje u manjim i većim gospodarskim jedinicama, radi efikasnosti (povećanja produktivnosti), te gospodarsku jedinicu postavlja isključivo kao ekonomsku zajednicu. Primjera radi, ako bi to bio jedini kriterij za efikasnost, onda bi japanska privreda bila sigurno među najslabijima i najneproduktivnijima, jer je tamo gospodarska, ekonomska jedinica u prvom redu socijalna zajednica. Pa ipak, rezultat je suprotan.

Danas se postavlja urgentno problem i na njegovu rješenju treba inzistirati, to jest da se očuvaju i pobijede najvitalnije (a ako smijemo vrednovati) i najprogresivnije tekovine ljudske povijesti: priznavanje pluralizma društvenih subjekata na svjetskom i nacionalnom prostoru (principa što se javlja u prvoj, otvorenoj i liberalnoj civilizaciji svijeta), zaštitu i afirmaciju antičko-evropskih tekovina humanizma i demokracije, inače se te tekovine mogu zajedno sa čovječanstvom izgubiti u sljepoći ideologija.